

“BEN BİR KİTAP OKUDUM KALEM ONU YAZMADI”: SÖZ VE YAZI BAĞLAMINDA YÛNUS EMRE DÎVÂN’INDA “OKUMA”*

“I Read a Book Which Is not Written by Pen”:
“Reading” In Yunus Emre’s Dîvân In the Context of Oral Culture and Writing

Doç. Dr. Gülten KÜÇÜKBASMACI**

ÖZ

Türklerin 5. yüzyıla kadar inen yazılı kültürle tanışıklıkları dâhil olunan kültür çevrelerinde giderek artmıştır. Orta Çağ’da Türklerin de bulunduğu coğrafyada farklı bilim dallarında pek çok Türk bilim adamı yetişmiş, göçlerle birlikte bu bilgi ve birikim Türklerin yurt tutmaya çalıştıkları Anadolu’ya kadar ulaşmıştır. 11. yüzyılda Selçukluların hüküm sürdüğü yerlerde medreseler, kütüphaneler, camiler, tekkeler inşa edilmiş; ilmi hayat canlanmıştır. Yunus Emre’nin yaşadığı dönemde Anadolu’da belli bir okuryazarlık seviyesine gelindiği kabul edilebilir. Bununla birlikte yazılı gelenek etrafında verilen eserlerin herkese ulaşabildiğini söylemek mümkün değildir. Sözlü geleneğin canlı bir biçimde varlığını sürdürdüğü bu dönemde el yazmaları etrafında dinleyici grupları oluşmuştur. Yazmayı bilenlerin çeşitli ortamlarda duydukları ve dinledikleri metinleri kaydettikleri de ileriki yüzyıllara ait belgelerden yola çıkarak söylenebilir. Bu çalışmada; Yunus Emre Dîvânı’nın Mustafa Tatcı tarafından hazırlanan tenkitli metni esas alınarak Dîvân’da geçen “okuma” kavramı, sözlü kültür ve yazılı kültür bağlamında ele alınmış, “okuma” kelimesine verilen anlamlar ve okuma biçimleri tespit edilmiştir. 14. yüzyılın ilk yarısında vefat eden Yunus Emre’nin şiirlerinden hareketle, “okuma” kavramını halkbilimi bakış açısıyla incelemek sözlü kültürden yazılı kültüre geçişi anlamaya ve anlamlandırmaya katkı sağlayacaktır. Yunus Emre’nin birbirine karışmış olan tarihî ve menkıbevi hayatı, onun okuryazarlığı ve eğitimi konusunda farklı fikirlerle yol açmıştır. Bu makale, Yunus Emre’nin okuryazarlığına değil, şiirlerinde geçen “okuma” kavramına odaklanmaktadır. Bu sebeple Yunus Emre’ye kadar geçen süreçte Türklerin oluşturdukları yazılı kültür ortamının çerçevesi çizilmeye çalışılmış, bir okuma ortamı olarak tekke üzerinde durulmuştur. Tekke çevrelerinde oluşan kültür ortamları sözlü ve yazılı olmak üzere iki koldan gelişmiştir. Yunus Emre ilahileri de bir taraftan sözlü gelenek diğer taraftan divan, mecmua ve cönkler aracılığıyla yazılı gelenek yoluyla süreklilik kazanmıştır. Dolayısıyla Yunus Emre ilahilerinin söylendiği/okunduğu çevrelerde “okuma” kelimesine yüklenen anlam süreci anlamak adına önemlidir. Yunus Emre Dîvânı’nda sözlü kültür ortamı ve yazılı kültür ortamı çevreleri olarak geçen mekânlara medrese, mektep, mescit, cami ve tekkedir. Dîvân’da “okuma” kelimesine söz ve yazı bağlamında anlam verildiği görülmüştür. Yazılı kültür ortamında okumak, kitaptan ve defterden yazılı bir metnin anlamını çözmek ve öğrenim görmek anlamlarında kullanılmıştır. Tekkelerdeki eğitim süreci ve uygulamaları, yazılı kültür ortamının “okuma” merkezli kavramlarıyla ifade edilmiştir. Daha çok söz etrafında şekillenen, bununla birlikte yazının da yer aldığı tekke ortamında okuma; anlama, idrak etme, kendini ve Hakk’ı bilme gibi anlamlara gelmektedir. Söz konusu ortamlarda yüzünden okuma, sessiz okuma, sesli okuma ve ezberden okuma biçimleri şekillenmiştir. Okuma, yazıdan bağımsız olarak “davet” anlamına da gelmektedir. Sonuç olarak; Yunus Emre Dîvânı’nda “okuma” kelimesinin sözlü kültür, sözlü-yazılı kültür ve yazılı kültür bağlamlarında birbiriyle ilişkili olmak üzere farklı anlamlar içerdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Tekke edebiyatı, Yunus Emre, Dîvân, sözlü kültür, yazılı kültür.

ABSTRACT

The acquaintance of the Turks with written culture dating back to the 5th century has gradually increased in the included cultural circles. In the Middle Age, many Turkish scientists were trained in different branches of science in the circles where Turks were also included, and this knowledge and experience reached Anatolia with the migrations. In the 11th century, madrasas, libraries, mosques and tekkes were built in places where the Seljuks ruled; scientific life was revived. It can be assumed that a certain literacy level was reached in Anatolia during the years that Yunus Emre lived. However, it is not possible to say that the written cultural environment and the works given around the written tradition reached everyone. In this period, when the oral

* Geliş tarihi: 16 Nisan 2021 - Kabul tarihi: 26 Ağustos 2021

Küçükbasmacı, Gülten. “Ben Bir Kitap Okudum Kalem Onu Yazmadı”: Söz ve Yazı Bağlamında Yunus Emre Dîvânı’nda “Okuma” *Milli Folklor* 132 (Kış 2021): 51-62

** Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kastamonu/Türkiye, gkucukbasmaci@kastamonu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1715-7843.

tradition was still alive, audience groups were formed around the manuscripts. It can be said on the basis of the documents of the next centuries that those who know how to write, recorded the texts they heard and listened in various media. In this study, based on the critical text of Yunus Emre's Divan prepared by Mustafa Tatcı, the meanings attributed to the word "reading" and the ways of reading were determined by considering the "reading" in the Divân in the context of oral culture and written culture. Based on the poems of Yunus Emre who died in the first half of the 14th century, examining the concept of "reading" from a folkloric perspective in this period will contribute to understand and make sense of the transition from oral culture to written culture. The article focuses not on Yunus Emre's literacy, but on the concept of "reading" in his poems. For this reason, in the period until Yunus Emre, it was tried to draw the framework of the written cultural environment which are created by the Turks and the tekke as a reading environment was emphasized. Yunus Emre hymns gained continuity through oral tradition and written tradition through divans, journals and conks. Therefore, the meaning attributed to the word "reading" in the environments where Yunus Emre hymns are sung/read is important for understanding the process. It has been seen that the word "reading" is given meaning in the context of speech and writing in the Divan of Yunus Emre. "Reading" in written culture environment means getting educated and also deciphering the meaning of a written text from a book and notebook. The educational process and practices in tekkes are expressed by using the "reading" centered concepts of the written culture environment. Reading in the tekke environment, which is mostly shaped around oral culture but also includes writing; means understanding, realizing, knowing oneself and God. In these environments, the forms of reading, silent reading, reading aloud and reciting have been shaped. Reading also means "invitation" regardless of the writing. As a result, it seems that the word "reading" has various meanings which are related and differ from each other in the contexts of oral culture, oral-written culture and written culture in Yunus Emre's Divân.

Keywords

Tekke literature, Yunus Emre, Divân, oral culture, written culture.

Giriş

Türklerin okuryazarlıkla tanışıklıklarının delillerini "Bengü Taş Edebiyatı"na (Erçilasun 2016) kadar indirmek; 5. yüzyıldan itibaren Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığını Türklere ait kaynaklarla (Barutçu-Özönder 2002: 865, Yıldırım 2001: 85) takip edilebilmek mümkündür. Osman Fikri Sertkaya'ya göre (1990: 181), Göktürk alfabesi ile kâğıda yazılı pek çok belgeye ulaşılması bu alfabe ile eğitim öğretim yapıldığını düşündürmektedir ve Göktürklerde okuma yazma oranı sanıldığından daha yüksektir. Uygur döneminde daha çok Maniheizt ve Budist metinler olmak üzere bir edebiyat oluşmuştur. Geniş aydın bir sınıfa sahip olan Türk-Burkan çevrelerinde yeni kavramları karşılayacak bir yazı dili vücuda gelmiştir (Arat 2007: 64). Eski Türklerde yazı haberleşme aracı olmanın yanında dinî ve kültürel hayatı da yansıttığından Türklerin mensup olduğu din okuryazarlık faaliyetleri üzerinde etkilidir ve Maniheizt, Budist Türkler bu noktada daha ileridir (Barutçu-Özönder 2002: 865). 10. yüzyılda Oğuzların şehirler kurduğu, İslamlaşmayla birlikte şehirleşmenin giderek arttığı, Oğuz yabgularının divanları¹ olduğu (Sümer 1972) gibi bilgiler yazıyı devlet işlerinde etkin kullandıklarını düşündürmektedir. *Kutadgu Bilig*² ve *Divânü Lugâti't-Türk* 11. yüzyılda kaleme alınmış eserler olarak Türklerin bu döneme gelindiğinde okuryazar bir çevre oluşturduklarını göstermektedir.

1000'li yıllarda Türklerin de yaşadığı coğrafyada felsefe, tıp, eczacılık, matematik, gökbilimi, fizik, kimya, psikoloji, müzik gibi bilim dallarında pek çok bilim adamı yetişmekteydi (Starr 2019).³ Türkistan'da Merv, Beykent, Buhara, Semerkand, Fayrab, Şaş (Taşkent), Kâşgar ve Harezmi gibi şehirler birer kültür merkezi hâline gelmiş; cami, medrese ve tekke gibi mekânların eğitim merkezlerine dönüşmesiyle Türk asıllı pek çok âlim, düşünür, sanatkar, edip ve şair yetişmiştir (Kartal 2018: 48). Göçlerle birlikte bu birikimin Anadolu'ya da bir ölçüde ulaştığı kabul edilebilir. 11. yüzyıl Selçuklu Anado-

lu'su dinî hoşgörünün hâkim olduğu ve bu sayede de tasavvuf ve diğer dinî düşüncelerin serbestçe gelişebildiği bir yer olmuş (Tekin 1993: 18); camiler, medreseler, kervansaraylar, darüşşifa, imaret, zaviye ve kütüphaneler yapılarak âlimler, sanatkârlar Anadolu'da toplanmıştır (Köprülü 2011: 203). Orta Çağ İslam dünyasında belli merkezlerde üretilen bilginin kitaplardan başka bu merkezlerde eğitim görenler, seyahat ehli tasavvuf erbabı veya hacılar vasıtası ile yayıldığı; mutasavvıfların konakladıkları tekke vb. yerlerde sohbetler edip kitaplar okudukları; 13-14. yüzyıllar Anadolu'su için de benzer durumun söz konusu olduğu görülmektedir (Ay 1998).

Tuncer Baykara'dan (2012) özetle söyleyecek olursak; 13-14. yüzyıllar Anadolu'sunda şehirler ekonomik hayatın canlı olduğu yerler olmanın yanında yeterli olmasa da bilgin ve aydınların toplandığı, eğitim merkezi konumunda yerlerdi. Şehirlerde temel eğitimin verildiği mektepler ve mahalle mescitlerinde temel dinî ve ahlakî bilgiler öğretilmekteydi. Daha ileri eğitim için medreseye devam etmek gerekiyordu. Ancak bu dönemde mekteplerin bile taşra ve köylerde yaygınlaştığı söylenemez (15-42). Bilgilenme ve kültürlenme daha çok sözlü kültür aracılığıyla gerçekleşir. Bununla birlikte Yunus Emre'nin yaşadığı dönemde medreselerin yanında tekke ve dergâh kütüphaneleri aracılığıyla kitaba ulaşılabilir (Kartal 2012: 43-96). 12.-13. yüzyılda Anadolu'da Türkçe olarak kaleme alınan dinî nitelikli ve basit içerikli eserler, tasavvuf esaslarını anlatan eserler ve destanî nitelikteki eserlerin varlığı⁴ okumanın yaygınlığı hakkında fikir vermektedir. Ancak Ahmet Yaşar Ocak'ın da ifade ettiği gibi Yunus Emre'nin “yaşadığı kırsal kesimin yazılı kültür ortamından epeyce uzak olduğu” (2012: 189) unutulmamalıdır.

Yunus Emre'nin yaşadığı (1240-1321) döneme kadar okuryazarlık giderek artmış olmakla beraber okuryazarlığın uzun bir dönem saray ve din merkezli olduğu; daha çok cami, tekke gibi mekânlarda yürütüldüğü, medrese eğitiminin herkese ulaşmadığı söylenebilir. Yunus Emre'nin birbirine karışmış olan tarihî ve menkıbevî hayatı, devrine ait bilgilerin az olması gibi sebepler onun okuryazarlığı ve eğitimi konusunda Fuad Köprülü'den itibaren farklı fikirlere yol açmıştır. Köprülü Yunus'u tam anlamıyla ne ümmî bir derviş ne de okumuş, medrese görmüş sayar (1993: 273). Kemal Yavuz'a göre (2017: 28) şiirlerine bakıldığında devrinde iyi bir tahsil görmüştür. İlhan Başgöz'e göre (2012) kültürlendiği çevreler önce cami ve medrese, Taptuk Emre'den el aldıktan sonra ise tekkedir. Mustafa Tatar'ya göre de (2020: 54-60) sistemli bir eğitimden geçmediğini, kültürlenme ve eğitiminin medreseden ziyade tekke ortamında gerçekleştiğini kabul etmek gerekmektedir. Kitap okunan, kitap istinsah edilen, çeşitli vesilelerle ve zamanlarda sohbetler düzenlenen, edebiyat, musiki ve yazı gibi alanların geliştiği tekke ortamında⁵ devrin şartları içinde kültürlenme imkânının olduğu görülmektedir. Bazı tekke şeyhlerinin medreselerde yetişmesi, bazı tekkelerin müdavimleri arasında devrin ileri gelen âlim ve sanatkârlarının da bulunması gibi sebep ve şartların bu kültürlenmeyi ileri seviyelere taşıdığı anlaşılmaktadır.

Yunus Emre Dîvânı'nda sözlü kültür ortamı ve yazılı kültür ortamı çevreleri olarak medrese, mektep, mescit, cami ve tekke yer verilen mekânlardır. İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren mescitler ilim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlar olarak işlev görmüş, zamanla mescitler-camiler bu konuda önemini korusa da eğitim-öğretim mektep ve medreselerde yürütülmeye başlanmıştır. Şehirleşmenin etkin kurumları arasında görülen (Oğuz 2000: 114) tekke, zaviye, dergâh gibi tarikat merkezli yapılar ise okuryazarlık için ortam oluşturan diğer yapılardır. Örneğin Abdal Mûsa Dergâhı Kütüphanesinde 146 kitap bulunmaktadır (Güzel 1999: 191-194). Tekkelerin yazılı kültürün yaygınlaşmasındaki rolüne dikkat çeken Faroqhi, buralardaki kütüphaneleri isteyenini kulla-

nabildiğini ve derslere gelebildiğini söyler. Ayrıca edebî eserlerin yüksek sesle okunduğu meclislere kadın dinleyiciler de katılabilmektedir (2005: 201-222). Tekkeler; cami ve medrese dışında, bununla birlikte “din” merkezli teşkilatlanmış kurumlardı. Tekke mensuplarının tamamının medreselerde eğitim görenler gibi okuryazarlıkları yoktu. Medrese ile karşılaştırıldığında tekke çevrelerinde sözlü gelenek daha hâkimdir. Tekkelerde “sohbet” denilen sözlü eğitim yöntemi özellikle nesir anlatılar için önemli bir ortamdı. Belli bir zaman, mekân ve kurala bağlı gerçekleştirilen “zikir” törenlerinde manzum türler icra edilmekteydi. Bu çevrelerdeki estetik ve edebî yaratıcılık sözel ve yazılı ortam imkânlarıyla gelişmiş, birikim ve bilginin her kesime ulaşmasını sağlayacak bir işlev yüklenmiştir (Yıldırım 2000: 343-344, 2001: 86). Bu sebeple “yarı-sözel” faaliyetlerin dünyası arasında kabul edilen tekke çevrelerinde oluşan kültür ortamları sözlü ve yazılı olmak üzere iki koldan gelişmiştir. Cenknâme, Hamzanâme, Ebu Müslimnâme, Battalnâme, Danişmendnâme, Saltuknâme, Kesikbaş hikâyeleri, velilerin hayat ve kerametlerinin anlatıldığı menakıpnâmeler gibi pek çok dinî-tasavvufî, menkıbevî İslam tarihi metinleri ve manzum ürünler bir taraftan sözlü olarak yayılırken diğer taraftan yazılı kültür ortamlarında yetişen dervişlerce yazılı olarak derlenip düzenlenerek yazılı metne dönüştürülmüş ve bu yazılı metinler dinleyici toplulukları karşısında sesli olarak okunmuştur. Tekke/tarikat çevrelerinde oluşan tefekkür dünyasının kendine has kavramları, mazmunları oluşmuş; bu tefekkür dünyasının doğru anlaşılabilmesi için bu dilin bilinmesi gerektiğinden tekkeler aynı zamanda bir talim ve tedris kurumu olarak şekillenmiştir (Yıldırım 2000). Özkul Çobanoğlu’nun 16. yüzyılın sonlarına kadar ibadetle birlikte sosyo-kültürel faaliyetlerin gerçekleştirdiği “en önemli sivil ve tek sosyal kurum” olarak nitelediği (2000: 129) tekkelerde gelişen edebiyatı Kemal Üçüncü (2004: 139) “toplumsal iletişimi kuran ve gerçekleştiren bir mekanizma” olarak görmüştür.

Yunus Emre ilahileri tekke çevrelerinde ve halk arasında bir taraftan sözlü gelenek yoluyla diğer taraftan divan, mecmua ve cönkler aracılığıyla yazılı gelenek yoluyla sürekliliğini korumuştur. En eski nüshasının 15. yüzyıla ait olduğu *Yunus Emre Dîvânı*’nın yazmaları ilahilerin sözlü kültür ortamlarına aktarılmasına yararlıken sözlü ortamlarda söylenen ilahiler ise yazılı ortama nakledilmiş, sözlü ve yazılı ortam karşılıklı birbirini beslemiştir. Bu sebeple *Dîvân*’daki okuma ile ilgili kavram ve anlam dünyasının okuryazarlıkla ilgili algıyı tespit etmede önemli olduğunu söyleyebiliriz. *Yunus Emre Dîvânı*’nda gönderme yapılan yazılısından okunan metinler; medrese ve camilerde okunan metinler, tekke çevresine ait metinler ve *Kur’ân* gibi temel metinlerdir. Dolayısıyla *Dîvân*’da, mensup olunan çevreye ait metinleri ve temel metinleri okuma olmak üzere iki tip okuma⁶ ile karşılaşılır. *Dîvân*’dan anlaşıldığı üzere medrese, cami ve tekkelerde bireysel ve toplu olarak, sesli ve sessiz okumalar gerçekleşmektedir. Bununla birlikte yazının yaygınlaşmadığı ve okuryazarlığın çok sınırlı olduğu bu dönemlerde okumak bireysel olarak değil daha çok toplu olarak gerçekleştirilen bir eylemdi.

Yunus Emre, kitap ve okuma üzerine bir makalede (Ersoy 1968) şiirlerinden yola çıkılarak Yunus’un eğitimi ve kitap, okuma, bilme ve öğrenmeye verdiği önem üzerinde durulmuştur. Ancak söz konusu makale halkbiliminin bakış açısının dışındadır. Bu çalışmada ise *Yunus Emre Dîvânı*’nda geçen “okuma”, sözlü kültür ve yazılı kültür bağlamında ele alınmıştır. *Dîvân*’daki “okuma” ile ilgili mısralar tespit edilerek “okuma” kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığı ve okuma biçimleri belirlenmiştir. Bu tespitler yapılırken okuma ve etrafındaki kavramların anlamlarına ve bu anlamlara yapılan göndermelere odaklanılmıştır. Örnekler Mustafa Tatcı’nın (2021) tenkitli metin olarak hazırladığı yayından verilmiştir.

1. Anlam olarak “okuma”

Temelde bir anlama ve kavrama eylemine dayanan “okumak” kelimesi farklı anlamlara gelmektedir. *Yunus Emre Dîvânî*’nda da kelime farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bunlardan biri ve temel anlamı kitap okumak anlamıdır. Yunus’un devri el yazması devridir ve okumak, kitapta/defterde yazılanların, harflerin anlamını çözmektir.

‘İşkdan bir elif okıyan kimseden su’âl olmaya (5/1)⁷

Okuyalar defter ü dîvânımı (389/8)

Yûnus miskîn anı görmüş eline hem dîvân almış

‘Âlimler okıyamamış bu ma’nîden tuyan gelsün (230/7)

Ben bir kitâb okıdum kalem anı yazmadı

Mürekkeb eylerisem yitmeye yidi deniz (106/7)

Bu mısralarda aynı zamanda Yunus’un kitap, kalem, mürekkep, yazmak ve okumak kelimelerine şifâhî bilgiyi anlatmak için başvurduğu görülmektedir. Yazılı kültür bağlamının araçları belleğe yerleştiğinden sözlü kültür bağlamını anlatmak için de kullanılır olmuştur.

Yunus’un “ak” ile defteri-kâğıdı, “kara” ile yazıyı karşıladığı da görülmektedir. Aka kara yazmak, kitap yazmak ve tahsil görmek anlamlarına gelir (130/9), (193/8).

‘Âlimler kitâb düzer karayı aka yazar (378/7)

Söz karadan akdan degül yazup okımkandan degül (42/3)

Ben bu ‘ışk kitâbını okıdum tahsîl kıldum

Hâcet degüldür bana aga kara yazaram (171/2)

Yukarıdaki örneklerde yazma eylemi de okuma bağlamında kullanılmıştır. Yazının sadece kaydetme ve bilgiyi saklama görevi görmediği, “düşüncel bir çalışma olarak görülen okuma eylemi” için de kullanıldığı (Chartier 1998: 209) anlaşılmaktadır.

Dîvân’da kitap kelimesi yirmi beş kere geçmiş, “biti” ve yazmak anlamında bitit- (345/1) de kullanılmıştır. “Eline biti sunulmak” ve “boynuna biti salınmak” yazılarak kayda alınanların okunması eylemini beraberinde getirir.

Biti sunıla elüne itdügün gele yoluna (44/6)

Günâhlarımı yaza sala boynuna biti (385/4)

Okumak, okuyup yazmak; öğrenim görmek anlamına gelir ve bizi yazılı kültür ortamına götürür. Bu anlamıyla “okumak” yardımcı fiil olarak da kullanılmıştır. Okumak, elif okumak, cim okumak, ilim okumak, sebak/ders okumak, medresede okumak daha çok medresede olmak üzere öğrenim görmektir (110/3), (253/8), (268/8).

Dört kitâbun ma’nîsin okıdum tahsîl kıldım (124/9)

Okıyuban yazmadın yanılıuban azmadın (64/7)

Ne elif okıdum ne cim ne varlıkdandır kelecim (42/4)

“Medreseler müderrisi okumadılar bu dersi” (47/4) mısraında ders okumak, öğrenilmesi gereken bilgidir. “Âlimler müderrisler medresede buldılar” (393/4) mısraında görüldüğü gibi bu bilginin verildiği yerlerden biri medreselerdir.

Görülen eğitimin sonunda yeterli bilgiye sahip olunduğunu gösteren belge verilir. Bu durumda “berât okumak”, icazet/diploma almak/vermek anlamına gelir.

Bu dervîşlik berâtin okımadı müftîler

Kim ne biliser bunu bir ‘acâyib varakdur (84/6)

Okumak; tekkede mürşit rehberliğinde gerçekleşen eğitim anlamında da kullanılmıştır. Sözlü olarak gerçekleşen bu süreç kitap, sebak okumak, yazmak, varak, medrese gibi yazılı süreçlerin kavramlarıyla anlatılmıştır. Sözlü alan, yazılı alanın kavramlarıyla somutlaştırılmıştır. Medrese, aşk medresesi; ders, aşk sebakı; kitap, aşk kitabı; bu med-

resenin müderrisi bazen Tanrı bazen mürşit/dost, kitabın yazarı Hak, mezun olana verilen belge dervişlik berâtidir (132/4), (410/1), (410/2).

Biz tâliblerüz her dem ‘ışk sebakın okuruz
Tanrı virür sebakı ‘ışk hod medresesidir (29/8)
Dostı olmak dilerisen dostlardan okı bir sebak (128/3)
Kitâb hod ‘ışk kitâbidur bu okunan varak nedür (37/4)
Evvel gönül levhinde Hak yazmışıdı çün bir varak (42/6)

Yunus Emre’nin yaşadığı dönemde okuma yazma faaliyetlerinin yürütüldüğü yer ağırlıklı olarak medreselerdi. Okumak, kitabî eğitim alma anlamında medreselerde gerçekleşen bir faaliyettir. Medresede verilen okuma eğitiminin içeriğinde dilbilgisi de vardır. Aşağıdaki beyitte “Tatar”, Moğol istilasının yaşandığı bu dönemde Moğol askeri için kullanılmıştır ve okuma yazma bilmez, tahsil görmemiş anlamındadır. Yazılı kültürün eğitim öğretim süreçlerinden geçen, iyi bir eğitim alan kişinin bu bağlamın dışındaki bilgiden haberi yoktur. Burada sözlü ve yazılı kültürlenme ortamları arasındaki farklılıkla karşılaşılır. Bu farkı anlatmak için “Tatar” benzetmesi yapılmıştır. Okuma yazma şehirlilikle, yerleşiklikle ilgilidir.

Okursın tasnîf kitâb niçe binâ vü i’râb
Havf ü recâ sende yok eyle ki bir Tatar’sın (248/4)

Eğitim, davranışlarda istenilen değişikliği meydana getirme sürecidir. “Okuduğunu tutmak” alınan eğitime uygun davranmaktır (60/2).

Öğüdin kendüye virsün okudugin dutsun dimiş (122/9)
‘Âlimler okıyup tutmaz (218/4)

Medresede kitabî bilgi ile öğrenim gören kişiler danişmend/danişman, fakı, kadı, şeyh; bilgin, âlim olur; ancak edinilen bilgi davranışlara yansımadağı sürece yüz yıl okunsa boşunadır (58/5).

Şeyh ü dânişmend ü fakı gönül yapan bulur Hakk’ı
Sen bir gönül yıkdunısa gerekse var yüz yıl okı (410/4)
Aşağıdaki beyitte okumak, “söylemek, demek” anlamındadır.

Gör bu dervîş-i Yûnus’ı tercemân-ı lisân okur
Dir ki bu ‘ışkıla beni Tanrı delâlet eyledi (392/5)

Okuma, yazılı metne bakmadan metni hafızadan tekrar etme anlamına da gelir:
Dört kitâbı okumadın ayırup seçmek olmadın

Ezberledüm sebakumı bu ‘ışkı hânendeyidüm (169/7)

Seslendirmek anlamında da okumak eylemiyle karşılaşırız. Namaz vaktini bildirmek için ezanın seslendirilmesi “ezan okumak” şeklinde ifade edilmiştir:

Ezân okur mü’ezzin
Çagırur Allah adın (315/2)

“İlm okur hezâr destân bülbülleri râz ile” (335/3) mısraında terennüm etme anlamı vardır.

Aşağıdaki mısralarda okuma, seslendirme yanında ilan etme anlamı taşır:

İslâm adı okınıcak yoldaşumuz îmân gerek (138/1)
İnni ene’llâh okudum inkâr iden gelsün berü (287/1)

Hazret’e baġlu elüm Fâtiha okur dilüm

Belini büküp Hakk’a hoş rükû’ât eyledi (364/2) beytinde namazdaki sure ve dua tekrarı da okuma olarak ifade edilmiştir.

Şu beyitte ise okumak; bildiklerini savunmak, anlatmak, ortaya koymak anlamlarına gelmektedir:

Lâ-şerikden okursın sonra şerik katarsın

Bire iki dimegi kimden fetvâ dutarsın (248/1)

“Yûnus'a sorarsın bu sözleri kandan alur

Meger ol divân-ı ‘ışkun defterinden yâd ider” (67/9) örneğinde ise “yâd etmek” okumak anlamındadır.

“Sayru olmuş iniler Kur’ân ünini dinler

Kur’ân okıyan kendü kendü Kur’ân içinde” (302/8) beytinde yer alan okuma, hastalık tedavisi amacıyla gerçekleştirilen bir eylem, nefes etme anlamındadır.

Okumak; anlamak, anlamını çözmek, anlam çıkarmak, idrak etmek anlamına gelecek şekilde de kullanılmıştır (110/7), (410/3).

‘İlm okımak ma’nîsi ‘ibret anlamagiçün (248/6)

Dört kitâbun ma’nîsi bellüdür bir elifde

Sen elif dîrsün hoca ma’nîsi ne dimekdür (91/4)

Tekkelerde sözlü bağlamda verilen seyr-i sülûk eğitiminin hedefi “kendini bilmek”tir. Yunus’un, yazılı ve sözlü eğitime; medresede ve tekkede alınan eğitime bakışı bu amaç doğrultusunda. Bu durumda okuma yeni bir mana kazanır. Okumak; kendini bilmek, Hakk’ı bilmek, yaradılışın sırrını çözmektir. Nefsini bilen, Rabbini bilir (Gölpınarlı 2004: 236).

‘İlm okımak bilmeklik kendözini bilmekdür (248/5)

Bu amaca hizmet etmeyen, dönüşüm sağlamayan okuma anlamsızdır. Medresede kitabî bilgiye ulaşmak için gerçekleşen okuma “kuru emek”tir (91/3), (92/2).

İlim ‘ilim bilmekdür ‘ilim kendin bilmekdür

Sen kendüni bilmezsin yâ niçe okumakdur (92/1)

Okumakdan ma’nî ne kişi Hakk’ı bilmekdür

Çün okudun bilmezsin hâ bir kurı emekdür (91/2)

Okumak fiilinin bir anlamı da “davet, bir yere çağırma”dır. Osman Turan (2009: 415-416) Türk hakanının yabgulara ve beylere haber ulaştırmak istediğinde bir ok yardırıldığını, üzerini nakışlattığını söyler. Anadolu’da davet etmeye “okumak”, düğüne davet için gönderilen hediyeye “oku”, hediye dağıtmaya “okuntu göndermek”, bu işi yapana “okuyucu” denir.⁸

Yunus Emre Divânı’nda altı farklı yerde kullanılan çağırma, davet etmek anlamında “oku-” sözlü kültür içinde anlam kazanmıştır. Bu kelimenin, sesin harf ile temsil edildiği yazıyı okumak anlamında kullanımı yaygınlaşmış olsa da sözlü kültür bağlamında davet anlamı ve oku gönderme geleneği devam etmiştir.

“Okuram şâhumı kendü dilümce

Şâhum eydür bana her dem geli dur” (50/5) beytinde davet etme,

“Beni okıdı sultânüm uş gönüldi gider cânüm” (268/2) mısraında davet edilme söz konusudur.

Şu örnekte ise yaratıcı kula seslenmekte, çağırmaktadır. Bu davet için hazırlık gerekir.

Seni okur Sübhân’un ne yatarsın kıl yarak (134/2)

Bir beyitte ise Mîraç hadisesine telmih yapılarak miracın Hakk’ın Muhammed’i okuması/daveti üzerine gerçekleştiği söylenir.

Muhammed’i bir gice Hak okıdı Mi’râc’a

Ser-te-ser uçdan uca bile yüz sürüp geldüm (191/14)

Ölüm vaktinin gelişi de “okumak” ile ifade edilmiştir. Yunus, bu davete icabet etmek için misafir gibi düşündüğü dünyayı esenlemiş, dünya ile vedalaşmış, dünyayı uğurlamıştır.

Ecel irdi bizi okur

Esenledüm dünyâm seni (413/6)

Oku/davet, yukarıdaki beyitlerde sözlü olarak gerçekleşmekte, okunun muhatabı hitabın anlamını çözerek harekete geçmekte, davete icabet etmektedir. Davet anlamında “oku” kelimesinin kullanıldığı yerlerde seslenmek, gelmek, yönelmek, gitmek, yatmak, hazırlık yapmak, saygı göstermek, uğurlamak gibi eylemler dikkat çekmektedir.

“Çün elini ‘ışka ura ‘ışk okına kimdür tura” (307/2) mısraında “ok” ile “okumak” (davet) arasında ilişki kurulmuştur. Aşk oku isabet eden/gönderilen kimse bu davet karşısında duramaz, davete icabet eder, âşık olur.

Aşağıdaki beyitte ise “oku-” farklı bağlamlarda kazandığı anlamla kullanılmıştır. Birinci mısraında sözlü davet dolayısıyla sözlü kültür bağlamı, ikinci mısraında “öğrenim görmek” anlamında yazılı kültür bağlamı vardır. Burada tekkede mürşit yoluyla edinilen bilgi ile medresede elde edilen kitabî bilgiye gönderme yapılarak söz ve yazı arasında karşıtlık da kurulmuştur.

Dostdur bizi okıyan üstümüze şakıyan

Şimd’üç buçuk okıyan derin dânişman olur (58/2)

Şu beyitte de kitabî bilgiye karşılık sözlü gelenek yoluyla elde edilen bilgi üstün tutulmaktadır.

İy çok kitâblar okıyan sen kim dutarsın bana dak

Tâ bilesin sırrı ‘ıyân gel ‘ışkdan okı bir varak (130/1)

Dîvân’da geçen söz konusu örnekler “okuma” kelimesinin sözlü ve yazılı kültür bağlamlarında anlam kazandığını göstermektedir.

2. Okuma biçimleri

Yazının yaygınlaşması ile birlikte yazılı metni çözümlenmek anlamında kullanılan okuma eyleminin bağlama göre farklı biçimleri şekillenmiştir. Yıldırım, meclislerde gerçekleşen “okuma” eyleminde “okumak” fiilinin kıraat etmek, anlatmak ve terennüm etmeyi ifade ettiği kanısındadır (2001: 93). *Dîvân*’da; yüzünden okuma, sesli okuma ve ezbere okuma olarak üç temel okuma biçimi görülür.

Okuma; bir kitabı açarak harflerin, kelimelerin anlamını çözümlenme şeklinde gerçekleşirse bu “yüzünden okumak”tır. Yüzünden okuma sessiz ve sesli olabilir (10/4), (49/10), (130/8), (374/8).

Binde bir ‘ârif bunı bakup okıyubilmez (110/7)

Okımagıl ‘ilmün yüzün ilme ‘amel eyle güzün (130/2)

Dört kitâbı şerh iden ‘âsîdür hakîkatde

Zirâ tefsîr okuyup ma’nisin bilmediler (38/5)

Şu mısraında defter, divan açılarak yüzünden okuma yoluyla öğrenme yöntemine gönderme vardır: “Elinde defteri dîvânı sensin” (282/6)

“İlm okur hezâr destân bülbülleri râz” ile (335/3) mısraındaki bülbül istiaresi okumanın sesli gerçekleştiğini göstermektedir. Örnekteki sesli okumayı “destan bülbülleri”nin gerçekleştirmesi bir okuma meclisini⁹ düşündürür. Okuma alışkanlıkları tarihinde metni anlamak için yüksek sesle okuma ve olabildiğinde sessiz, gözle takip ederek okuma antik çağlardan beri görülen okuma biçimleridir. Yüksek sesle okuma kendi kendine olabildiği gibi bir topluluk karşısında da gerçekleşir. Bu durumda “okuyucu”, “başkası için okuyan” ya da “okuduğunu dinleyen” kişidir (Chartier 1998: 208-209). Burada okuyucuların “bülbüller” olması okumanın “terennüm” şeklini de çağrıştırmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde okuma biçimi tespihle birlikte tekrara dayanan sesli okumadır:

Tesbîh okur agaçlar (315/3)

Ay u güneş müştâk durur dervîşlerün sohbetine
Firişeteler tesbîh okur zikir ider dervîşleri (374/2)

Okuma biçimlerinden biri de ezbere okumadır. Yüksek sesle ve harflere bakarak metinleri tekrar tekrar okuma ezberlemenin bir yoludur. Aşağıdaki beyitlerde ezbere okumayla birlikte seslendirme de söz konusudur. Yazının anlaşılabilirliği için ses ile bağ kurulması gerekir. Okumak, metni sese dönüştürmektir (Ong 1999: 20). Dolaylı veya dolaysız olarak metni seslendirmek durumunda kalmak bir metni yüksek sesle okuma veya ezberden düşük sesle okuma biçimlerini şekillendirmiştir (287/3).

Hazret'e baĸlu elüm Fâtiha okur dilüm (364/2)

Şu mısırada yapılan göndermede öğrenilecek dersin yüksek sesle tekrar edildiği görülmektedir:

Dervîşün kulağı sak Hak'dan işidür sebak (239/6)

El yazması döneminde uzun süre kitap denilince anlaşılan ve ilk akla gelen *Kur'ân* olmuş ve dolayısıyla “okuma” denince de *Kur'ân* okuma anlaşılmış, bu anlam hemen hemen günümüze kadar devam etmiştir.¹⁰ Arap harfli her metnin *Kur'ân* gibi algılandığını ve bu durumun günümüz okuryazar tanımlamalarından uzak olanlar için hâlâ geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle sıbyan/mahalle mekteplerinde, köylerde camilerde verilen eğitim büyük oranda *Kur'ân* okumaya yönelik olmuş, Anadolu’da yaygın olarak yürütülen okuma eğitimi *Kur'ân*’ı yüzünden ve ezbere okuma olarak gerçekleşmiştir.¹¹ Yunus şiirlerinde bir kitap olarak *Kur'ân* ve *Kur'ân* okumaya yer vermiş; bazen kitap ile *Kur'ân*’ı kastetmiştir:

Ma’sûk nakşından okur her ‘âşık Kur’ân’ımı (398/1)

Okıdun yidi mushafı tâ‘at gösterürsün sâfi (366/5)

“Yûnus’un sözi şi‘irden ammâ aslı(dur) kitâbdan” (137/9) mısırında kitaptan kast edilen *Kur'ân*’dır. Yine aşağıdaki örnekte “okumak” *Kur'ân* okumayı ifade eder:

Her kim şerî‘at bile hem okıya hem kıla (295/13)

Dîvân’da kitap ve okuma karşılığında diğer dinlerin kutsal metinleri de geçer (171/3), (299/6).

Dört kitâbı şerh iden bulmadı ‘ışka çâre (371/2)

Bir dem varur deyre girer İncil okur ruhbân olur (49/10)

Kur'ân okuma, ezbere ve sesli okumaya örnektir. Aşağıdaki mısralardaki “halk üzere” okunmak, “kulak urup dinlemek”, “kulak tutmak” ifadeleri topluluk karşısında yüksek sesle okuma biçimini ve okuma gruplarını gösterir. Elyazması dönemde okuma gruplarından biri *Kur'ân* okuma meclisleridir.

Altı bin altı yüz altmış altı

Okınur halk üzere âyetün var (48/15)

Okına Kur’ân u Yâ-sîn

Kulak urup dinleyesin (88/6)

Okınan Kur’ân’a kulak tutulmaz (387/2)

Bu okuma biçiminde dinleyicinin aktif olduğu, okunan metne göre geri bildirimde bulunduğu görülür. El yazması kültürü “işitsel-dokunsal”dır (McLuhan 2017: 43). İşitilen söz dinleyiciyi aktif hâle getirir. Yüksek sesle okunan *Kur'ân*, “dinleyenleri eyleme götüren, inananları güçlendiren” (Gezer 2015: 60) bir işleve sahiptir.

Okına hadîs ü kelâm

Diyeler ‘Aleyhi’s-selâm (88/7)

Kur'ân gündelik hayatta ve çeşitli ritüellerde sözlü olarak okunmaya devam etmektedir. Şifa niyetiyle yüksek sesle *Kur'ân* okuma geleneği bunlardandır. “Dini yazı yalnızca, konuşulan, bildirilen veya duyurulan söze destek ve başlangıç noktası olarak

hizmet ettiğinde hayat doludur. Söz bu yolla, kitabın sayfalarından kopup dinleyiciye doğru akarak geçerli ve canlı hale gelir” (Ellul 1998: 66). Hasta başında okunan dinî metin “güç veren ve koruyan bir ritüel nesnesi”dir (Chartier 1998: 259). Dinî metnin etkisi sesli olarak okunduğunda sağlanır. Şu mısra şifa için okuma örneğidir: “Sayru olmuş iniler Kur’ân ünini dinler” (302/8)

El yazması döneminde okuma biçimlerinin bağlama ve okuyucu tiplerine bağlı olarak şekillendiği söylenebilir. Goody’nin de işaret ettiği gibi (2017: 56) büyük çoğunluğun okuma yazma bilmediği dönemlerde metinler topluluk karşısında yazılı bir metinden değil ezberden okunur. Çoğaltma zahmetli ve pahalı olduğundan kitaplara ulaşmak zordu. Bu kısıtlılık kitabı okuma yerine dinleme yoluyla bir ölçüde aşılmış oldu. Bu da bir taraftan yazının sözel düşünme biçimlerini etkilemesine yol açarken diğer taraftan yazılı metin üzerinde sözlü geleneğin devamını sağladı.

Sonuç

Yunus Emre’nin şiirlerinin muhtevasını tasavvuf ilkeleri, kendini gerçekleştirme/ergenlenme olarak ifade edebileceğimiz tasavvufî eğitim süreci oluşturur. Dolayısıyla *Dîvân*’da “okuma”ya, bu kendini bilme yolculuğundaki tecrübeye göre anlam verilmiştir. Kelimeye verilen anlamlar aynı zamanda sözlü ve yazılı kültür ortam ve süreçlerine dair veriler içermektedir.

Okumak; yazılı olanın, harflerin anlamını çözmek; öğrenim görmek, bilgi edinmek; söylemek, demek; seslendirmek; terennüm etmek, ilan etmek; anlamak, anlamını çözmek, anlam çıkarmak, idrak etmek; kendini bilmek, Hakk’ı bilmek; anmak, yâd etmek; nefes etmek, davet etmek, bir yere çağırarak; yazılı metne bakmadan metni hafızadan tekrar etmek, icazet vermek/almak anlamlarına gelir. Elif okumak, cim okumak, defter okumak, divan okumak, kitap okumak, varak okumak, tefsir okumak, dört kitap okumak, *Kur’ân* okumak, *Mushaf* okumak, *İncil* okumak, ak/kara okumak, aka kara yazmak kitapta ve defterde yazılanların, harflerin anlamını çözmektir. Medrese, kitap, varak, defter, berat, okumak, yazmak, ders/sebak okumak gibi yazılı ortamın kavramları sözlü alanı anlatmak için kullanılmıştır. *Yunus Emre Dîvânı*’nda okuma bağlamında şifahi bilgi kitabî bilgiye üstün tutulurken söz konusu eleştirinin, eleştirilen alanın kavramlarıyla yapıldığı görülmüştür.

Dîvân’da okumaya verilen anlam ve okumanın işlevlerine bakılınca; medrese, mektep ve camilerde öğrenim görmek için gerçekleşen yazılı okuma ortamlarıyla; tekkelerde kendini gerçekleştirme sürecindeki yarı sözel okuma ortamları ve hastaya okuma, davet etmek için okuma gibi sözlü kültür ortamlarıyla karşılaşılmıştır.

Yazılı kültür ortamında okumanın; öğrenim görme, yazılı bir metnin kitaptan ve defterden anlamını çözme anlamlarına geldiği, medrese ve cami gibi öğrenim görülen bu ortamlarda sessiz okuma, sesli okuma ve ezberden okuma biçimlerinin şekillendiği tespit edilmiştir. *Dîvân*’da geçen “okuma” kelimesi bağlamında çeşitli okuma grupların varlığından da söz edilebilir. Bu okuma gruplarının medrese ve camilerde öğrenim görme ve ibadet merkezli olduğu görülmektedir. Sözlü ve yazılı kültürün bir arada olduğu tekkelerde sohbet ve zikir meclisleri ile karşılaşılmaktadır. Tekkelerde daha çok sözlü olarak gerçekleşen eğitim süreci ve zikir meclisleri yazılı kültür ortamının “okuma” merkezli kavramlarıyla somutlaştırılarak ifade edilmiştir. Söz konusu ortamlarda okuma; anlama, idrak etme, kendini ve Hakk’ı bilme gibi anlamlara gelirken; tekrara dayanan, sesli, ezbere, yüksek sesle okuma biçimleriyle karşılaşılmıştır. Yazılı veya sözlü okuma ortamlarında dinleyicilerin okunan metne göre etkileşimde buldukları görülmüştür. Ayrıca okuma eyleminin bireysel gerçekleştiği de anlaşılmaktadır.

“Ben bir kitap okudum kalem onu yazmadı” diyen Yunus Emre “okuma”ya söz ve yazı bağlamında anlam vermiş; şifahî bilgiyi kitabî bilgiye üstün tutarak okuma ve ilgili kavramlara tasavvufî ilkeler doğrultusunda mecazî anlamlar yüklemiştir. *Yunus Emre Divânı*, sözlü ve yazılı kültür ortamlarına dair veriler içermekte; *Divân*’da “okuma” kelimesi sözlü ve yazılı kültür bağlamlarında birbiriyle ilişkili olmak üzere farklı anlamlara gelmektedir.

NOTLAR

1. Burada “divan”, yönetimle ilgili işlerin ve yazışmaların yürütüldüğü birim anlamında kullanılmıştır (Sümer 1972: 53-54).
2. Türklerin İslamiyet’i kabullerinden sonra ilk kaleme aldıkları eserlerden Kutadgu Bilig’te, 11. yüzyılda Türk kültür çevrelerinde “söz”ün ve “yazı”nın taşıdığı anlam ve işlev görülebilir. Bu dönemde söz önemini korumakla birlikte doğası gereği sağladığı imkânlar yazıya üstünlük kazandırmıştır (Küçükbaşmacı 2021).
3. İslam dünyasında kitabın yeri için bakılabilir: (Bloom 2015).
4. Bu eserlerin neler olduğuna dair bakılabilir: (Kara 1999; Korkmaz 2015: 711).
5. Tekkelerdeki sosyal yaşamla ilgili olarak bakılabilir: (Ocak 2014, Savaş 1992, Şahin 2021).
6. Neumann (2005: 75-76), kendine ithaf edilmiş metni, mensup olunan çevreye mahsus metinleri ve temel metinleri okuma olmak üzere üç tip okumadan bahseder.
7. Örnekler; “Yunus Emre II Divân-ı İlâhiyât”tan (Tatçı 2021) eserde geçtiği şekliyle verilmiştir. Parantezdeki ilk rakam şiir, ikinci rakam beyit/dörtlük numarasıdır. Makalenin hacmi dolayısıyla tüm örnekler verilmemiş, ilgili yerlerde numaraları gösterilmiştir.
8. Divânü Lugâti’t-Türk’te (Atalay 1999: 254) bu anlamının da verildiği kelime Kutadgu Bilig’de de “çağırma, davet etmek”; “okıçı, okıgçı, okıtçı” ise “davetçi” anlamlarında kullanılmıştır (Arat 1999: 328).
9. Erünsal, Osmanlı’da okuma işini meslek edinenlerin ve bunlar içinde kadınların da olduğunu söyler (2019: 63-94).
10. Kur’ân uzun süre ezber yoluyla öğrenilip nakledilmiş, yazıya geçirildikten sonra bile ezberden okumaya verilen önem azalmamış, kıraat ilmi gelişmiştir. Kur’ân’ın sözlü niteliği, Kur’ân ve sözlü kültür için bakılabilir: (Bloom 2020: 133-140, Gezer 2015).
11. Sıbyan veya mahalle mektebi denilen bu kullardaki eğitimle ilgili bakılabilir: (Kara ve Birinci 2012). Özellikle 19. yüzyıldan itibaren okumayla birlikte yazı öğretimine önem verilse de Kur’ân okumaya yönelik bu tarz eğitim günümüzde de okulların tatil olduğu yaz döneminde mahalle ve köy camilerinde sürdürülmektedir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- . *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Atalay, Besim, çev. *Divânü Lügâti’t-Türk Tercümesi III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Ay, Resul. “XIII-XIV. Yüzyıllar Anadolu’sunda Kültür Dolaşımı Açısından Dervişler Talebeler ve Hacılar”. Yüksek lisans tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1998.
- Barutcu-Özönder, F. Sema. “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 481-501 (864-906).
- Başgöz, İlhan. “Yunus Emre, Türk Folkloru ve Halk Edebiyatı”. *Yunus Emre* (ed. Ahmet Yaşar Ocak). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2012: 339-360.
- Baykara, Tuncer. “Sufi ve Çevre: Yunus Emre Anadolu’sunda Siyasal ve Toplumsal Ortam”. *Yunus Emre* (ed. Ahmet Yaşar Ocak). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2012: 15-42.
- Bloom, Jonathan. *Kağıda İşlenen Uygurluk*. (çev. Zülal Kılıç). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Chartier, Roger. *Yeniden Geçmiş*. (çev. Lale Arslan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Çobanoğlu, Özkul. *Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Destan Türü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- Ellul, Jacques. *Sözün Düşüşü*. (çev. Hüsamettin Arslan). İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Ersoy, Osman. “Okuma ve Yunus Emre”. *Türk Kütüphaneciliği* 17/4 (1968): 262-274, <http://www.tk.org.tr> 09.12.2020.

- Erünsal, İsmail. "Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu (XVI-XVII. Asırlar)". *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, 69-94.
- Gezer, Süleyman. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Goody, Jack. *Mit, Ritüel ve Söz* (çev. Damla Sezgi). İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2004.
- Güzel, Abdurrahman. *Abdâl Mûsâ Velâyetnâmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Kara, İsmail ve Ali Birinci, haz. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Kara, Mustafa. "XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 8/ 8 (1999): 29-58.
- Kartal, Ahmet. "Yunus Emre'nin Anadolu'sunda Kültürel ve Entelektüel Hayat". *Yunus Emre* (ed. Ahmet Yaşar Ocak). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2012: 43-96.
- . "Karahanlı Dönemi Türk Edebiyatı". *VIII.-XIII. Yüzyıllar Türk Edebiyatı* (ed. Kemal Yavuz ve Ahmet Kartal). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018: 44-69.
- Korkmaz, Zeynep. "Oğuzcanın Orta Türkçe Dönemini Oluşturan Eski Anadolu Türkçesinin Tarihi, Sosyal ve Kültürel Gelişmelerden Kaynaklanan Dil Yapısı Üzerinde Genel Bir Değerlendirme". *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu* (ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015: 705-716.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.
- . "Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti" (akt. Tülay Metin). *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVI/1 (Temmuz 2011): 201-233.
- Küçükbasmacı, Gülten. "Bitise Kalır Söz: Söz ve Yazı İlişkisi Açısından Kutadgu Bilig". *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi* 14/33 (2021): 1-23.
- Mcluhan, Marshall. *Gutenberg Galaksisi* (çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Neumann, Cristoph K. "Üç Tarz-ı Mütalaa Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Yazmak ve Okumak". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 1 (Bahar 2005): 51-76.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Yunus Emre: 13-14. Yüzyıllar Arasında 'Bir Garip Derviş-i Kalender-reviş' yahut Önce Kendi Zaman ve Zeminin İnsanı". *Yunus Emre* (ed. Ahmet Yaşar Ocak). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2012, 183-198.
- , haz. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Oğuz, M. Öcal. "Yozgat'ta Şehirleşme ve Aşık Edebiyatı". *Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000: 107-116.
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözlün Teknolojileşmesi* (çev. Sema Postacıoğlu Banon). İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- Savaş, Saim. *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Kağıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kağıda Yazılı Göktürk Alfabeleri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 38 (1990): 167-181.
- Starr, S. Frederick. *Kayıp Aydınlanma* (çev. Yusuf Selman İnanç). İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1972.
- Şahin, Haşim. *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300-1400)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Tatcı, Mustafa. *Yunus Emre Divânı*. İstanbul: H Yayınları, 2020.
- . *Yunus Emre II Divân-ı İlahiyât-Risâletü'n-Nushyye-Aşık Yunus*. İstanbul: H Yayınları, 2021.
- Tekin, Şinasi. *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.
- Üçüncü, Kemal. "İrşâd ve Tebliğle Bağlı İcra: Türk Sözlü Kültür Geleneği Bağlamında Türk Tekke Edebiyatı". *TÜBAR*. XVI (2004 Güz): 127-141.
- Yavuz, Kemal. "Yunus Emre'nin Yaşadığı Zamanda Türk Edebiyatına Genel Bir Bakış". *Yunus Emre Kitabı* (ed. Orhan Kemâl Tavukçu). Ankara: Aksaray Valiliği Yayınları, 2017: 25-36.
- Yıldırım, Dursun. "Tarihî Süreç İçinde İletişim Odakları, Ağları ve İşlevleri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 10 (2000): 327-353.
- . "Türk Edebiyatının Yüzyılları [Türk Edebiyatına Yeni Bir Yaklaşım Denemesi]". *KÖK Araştırmalar* III/1 (2001): 75-122.